

Криму могли вже використовуватись двобічно-оброблені наконечники. Правомірність одного з цих трьох висновків може бути підтверджена тільки у результаті подальших досліджень.

Сергіївка II — перша пам'ятка гірсько-кримської неолітичної культури — відкрита за межами кримського півострова. Її матеріали можуть у подальшому допомогти вирішенню проблем взаємозв'язку населення материкового Північного Причорномор'я та Криму. Особливу увагу у цьому плані викликає наявність у комплексі значної кількості пластинок з притупленим краєм, більш характерних для степового неоліту, що, можливо, є наслідком контакту населення.

Н. П. Оленковський

Сергеевка II — неолитический памятник в Северном Присивашье

Резюме

Северное Присивашье до сих пор является одним из наименее изученных в археологическом плане районов Северного Причерноморья. В 1979 г. автором публикации среди других памятников открыта стоянка Сергеевка II. На основании анализа коллекции кремневых изделий сделан вывод, что это типичный неолитический памятник горно-кримской культуры. Поставлен вопрос о необходимости дополнительных исследований для решения проблем хронологии этого и аналогичных ему памятников. Высказано предположение, что некоторые особенности комплекса изделий могут указывать на контакты между неолитическим населением Крыма и степного Северного Причерноморья.

¹ Колосов Ю. Г. Разведки памятников неолита и бронзы в степном Крыму // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 22—26.

² Щепинский А. А. Работы Северо-Крымской и Крымской охранно-археологической экспедиции // АО 1970. — М., 1971. — С. 232—233.

³ Щепинский А. А. Палеолитические местонахождения крымского Присивашья // Исследование палеолита в Крыму. — Киев, 1979. — С. 172—181.

⁴ У колекцію, вірогідно, об'єднані матеріали із зборів на різних пунктах. Складність та, можливо, змішаність колекції відзначалась також авторами публікації матеріалів цього пункту. Кубышев А. И., Станко В. Н. Следы мезолита и неолита в Присивашье // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1981. — С. 85—91.

⁵ Оленковський Н. П. Работы на Сиваше и Нижнем Днепре // АО 1979. — М., 1980. — С. 314—315.

⁶ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 20.

⁷ Мацкевой Л. Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма. — Киев, 1977. — С. 97—99.

⁸ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма. — М., 1960. — С. 91—98, 150—154.

⁹ Яневич О. О. Нові дослідження стоянок Аджі-Коба в Криму // Археологія. — 1984. — Вып. 46. — С. 97—100.

¹⁰ Векилова Е. А. Неолитическая стоянка Зуя I под Симферополем // КСИА АН СССР. — 1964. — Вып. 97. — С. 33—38.

¹¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 20.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі України

В степовому і лісостеповому межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця в доямний час відомо ряд груп пам'яток, які характеризуються особливим складом кераміки. В нижньому Подніпров'ї після зникнення неолітичних могильників типу Маріуполя з'являються пам'ятки нижньомихайлівського типу, а дещо північніше — поселення і могильники середньостогівської культури. Крім того, тут поширювались своєрідні поховання в кам'яних ящиках і могильники, виділені нами в окремі новоданилівський тип (Новоданилівка, Петро-Свистунове, Чаплі, Яма, Ворошиловград, тощо) ¹⁻⁵.

У процесі польових досліджень останнього десятиріччя, зокрема експедиції «Дніпро—Донбас» в басейні рік Орелі (ліва притока Дніпра) і Береки (права притока Сіверського Дінця) стало очевидно, що на межі степу і лісостепу Лівобережжя України може бути виділена ще одна група пам'яток із своєрідною керамікою типу Засухи.

Поселення в уроч. Засуха поблизу селища Перещепине Магдалинського р-ну Дніпропетровської обл. на Орелі виявлено розвідкою 1971 р. Тут під керівництвом автора і І. В. Кравець у 1973—1975 рр. проведені стаціонарні розкопки; розкрито площу поселення — близько 250 м².

Поселення займає невелике відокремлене підвищення в заплаві лівого берега р. Орелі. Висота місцезнаходження над літнім рівнем ріки 3—5 м. Для стратиграфії поселення характерна наявність гумусного шару товщиною до 1,2—1,3 м, що залягає на супіщаному матеріку світлого кольору. В нижній частині гумусу простежується прошарок сірозольного кольору товщиною до 50 см. Знахідки виявлено в гумусному шарі і сірозольному прошарку. Всього на поселенні зібрано близько 2 тис. знахідок, насамперед керамічних. Серед останніх переважає особлива гребінцева кераміка, яку тут ми виділяємо в окремий тип, а також деяка кількість фрагментів пізнього етапу сурської культури. Стратиграфічне положення гребінцевої засухської і сурської кераміки визначається досить добре. Остання залягає в основі гумусного шару, на глибині 0,9—1,3 м, в сірозольному прошарку. Засухська гребінцева кераміка лежить вище — в середній частині гумусної товщі на глибині 0,4—0,9 м. Крім окремих фрагментів цієї кераміки, тут же зафіксовано залягання близько десяти розвалів посудин цього ж типу.

Крім того в гумусному шарі, головним чином у середній його частині, виявлено деяку кількість фрагментів кераміки ямково-гребінцевого типу і середньостогівської з домішкою черепашки в тісті.

На жаль, нашарування поселення в багатьох місцях були порушені при спорудженні тут пізніше ям для поховань зрубного часу.

В даній статті спробуємо охарактеризувати кераміку засухського типу та показати її культурно-хронологічне місце серед матеріалів пізнього неоліту — раннього енеоліту Лісостепоного Лівобережжя України.

Всього на поселенні виявлено понад 500 фрагментів кераміки засухського типу і п'ять розвалів горщиків. Для цієї кераміки характерна значна товстостінність посуду. Звичайно, товщина стінок сягає близько 1—1,2 см, хоча є певний процент черепків більш тонкостінних, товщина їх 0,5—0,6 см. В уламках тонкостінних горщиків дещо більше домішки трави, ніж у товстостінних, які мають мало видимих домішок. Тісто посуду типу Засухи вимішано недбало. Маса черепка грудкувата. Поверхня посуду темно-сірого або червонуватого кольорів, на внутрішньому боці помітні сліди розчісування гребінцем. Злам черепка темний.

Основною і єдиною формою посуду є високий широко відкритий горщик з гострим дном. В комплексі виділено також три плоских невеликих денець. Вінця відведені назовні, їх зріз округлий або рівний, по зрізу часто є насічки або край вінця трохи гофрований. По шийці майже завжди наносився ряд глибоких ямок, рідше тут є «перлини» (рис. 1).

Горщики орнаментувались по всій поверхні досить складним візерунком. Серед елементів орнаменту — гребінцевий штамп, прокреслені лінії, ямки і наколи. Гребінець звичайно короткий, багатозубний, зігнутий (рис. 2, 2, 4; 3, 3, 8, 11, 13), лінії вузькі, врізані (рис. 3, 6; 7, 12), рідше — широкі прогладжені (рис. 2, 1, 3; 3, 10). Ямки різних обрисів (рис. 2, 1, 3; 3, 10) неглибокі, за винятком згадуваних вище ямок під вінцями. Наколи підтрикутної форми або мають округло

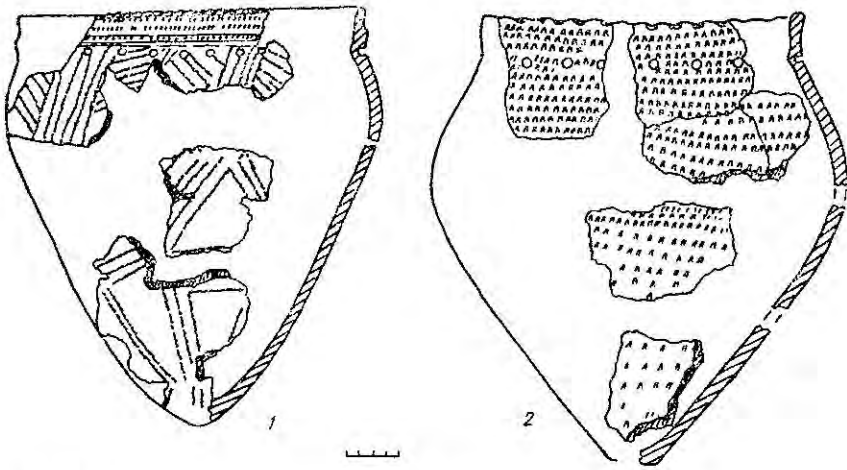

Рис. 1. Горщики з поселення Засуха (1—2)

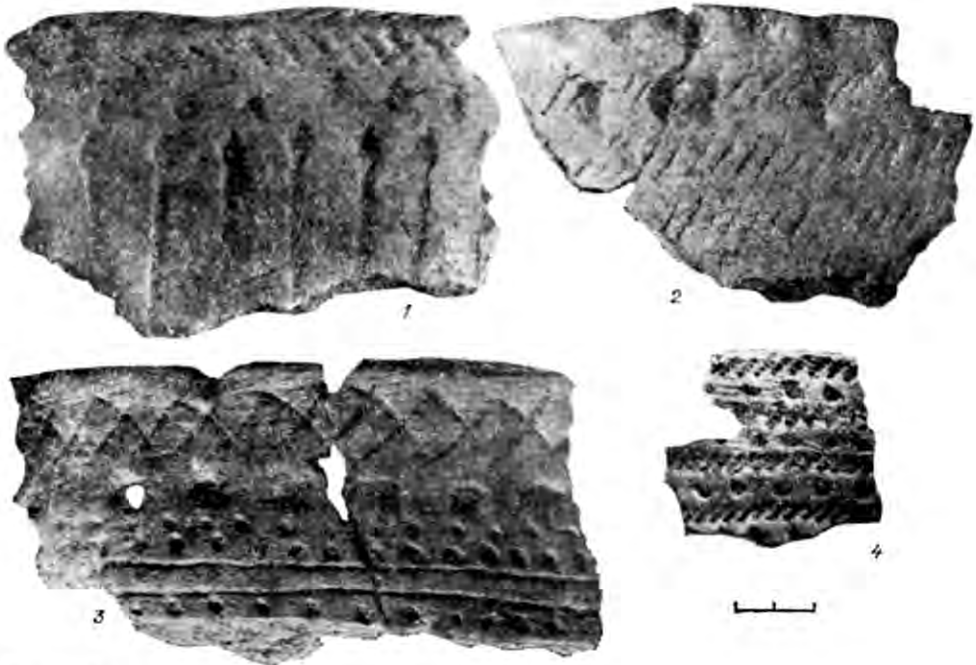

Рис. 2. Засуха, фрагменти кераміки (1—4)

продовгуваті обриси (рис. 2, 1, 3; 3, 1, 10). Перші наносились, очевидно, кутом зламаної крем'яної пластини, а другі — паличкою.

Мотиви візерунку включають прямолінійні і геометричні композиції, в тому числі горизонтальні ряди, заштриховані горизонтальні і діагональні смуги, підтрикутні фігури тощо (рис. 1; 2). Горизонтальні ряди виконувались навскіс поставленим гребінцем або наколами (рис. 1, 2; 3, 1). Ряди відтисків гребінця наносились з нахилом орнаменту в правий бік (рис. 2, 4; 3, 11) або створювався мотив «ялинка» (рис. 3, 3). Рідше відтиски гребінця чи прокреслені лінії створюють вертикальні композиції (рис. 3, 7, 12). Відзначається також і горизонтальна постановка багатозубого прямого гребінця, коли виникав мотив «пунктирних ліній» (рис. 3, 4). У кількох випадках застосовувався мотив «крокуючого гребінця». Однаментальні смуги звичайно прямолінійні, зустрічається зигзаг (рис. 3, 5, 8, 11). Часто різні елементи

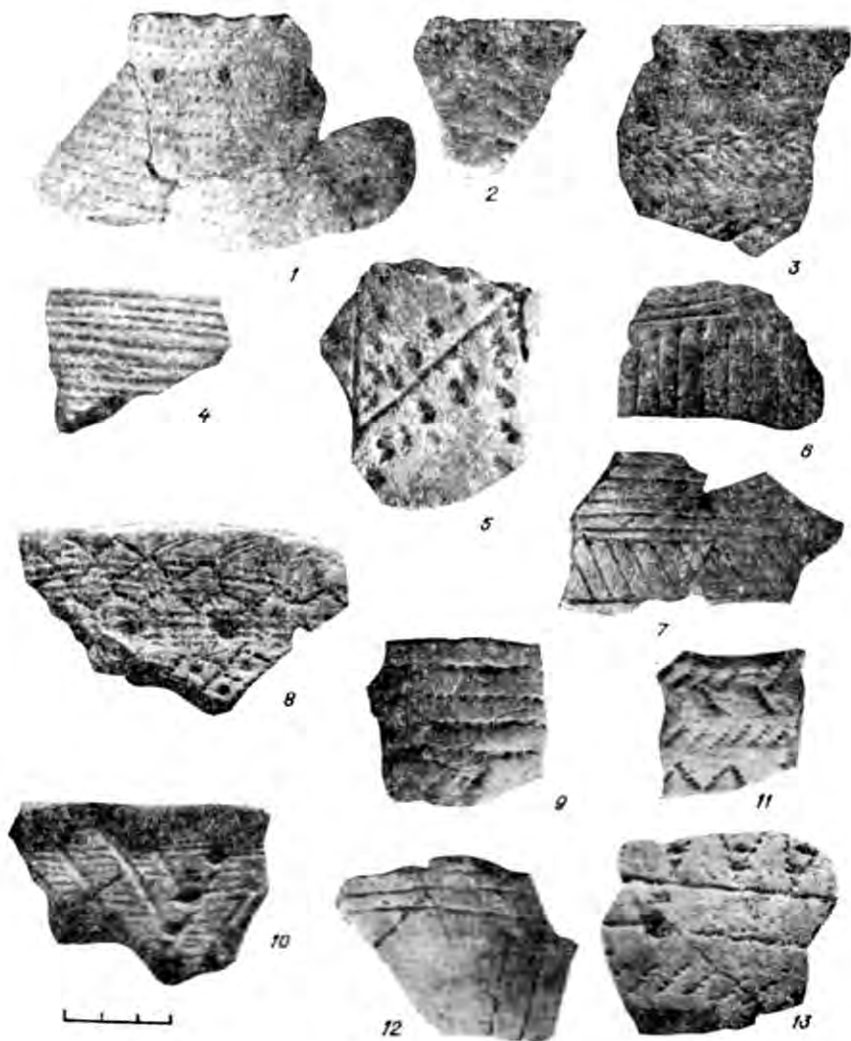

Рис. 3. Засуха, кераміка (1—13)

орнаменту поєднуються в одному візерунку, наприклад, лінії з ямками чи гребінцем (рис. 2, 1, 3; 3, 5, 10). В десяти випадках горизонтальні ряди відтисків гребінця чергуються з рядами неглибоких ямок-наколів (рис. 2, 4). Своєрідним штрихом у створенні візерунку слід вважати мотив, де прокреслені лінії кінчаються ямками (рис. 3, 6, 12).

Загальний склад елементів і мотивів орнаменту наведено в таблиці.

Для повноти уявлення про характер кераміки типу Засуха опишемо коротко реконструйовані горщики.

1. Великий товстостінний (0,8 см) горщик видовжених пропорцій, округлодонний з округлим черевцем (рис. 1, 1); тісто горбкувате, на поверхні слабкі сліди від вигорілої домішки трави; добре заглажений, лише трохи помітні сліди розчісування. Колір жовтувато-червонуватий. На зламі черепка товста чорна серцевина. Вінця невисокі, плавно відхилені назовні; по зрізу пальцево-нігтеві ум'ятини. По шийці ряд глибоких циліндричних ямок, з середини черепка — випуклини. Орнамент складається з горизонтальних рядів наколів підтрикутної форми.

2. Великий гостродонний широко відкритий горщик; найбільший його діаметр у верхній третині висоти (рис. 1, 2). Вінця слабо відігнуті назовні, в нижній — трохи потовщені. По зрізу відтиски палич-

Склад елементів і мотивів орнаменту на кераміці стоянки Засуха

Елементи орнаменту	Мотив								Всього	
	Горизонтальні ряди, в тому числі «ялінка»;	пунктирні строчки	колонки, діагональні смуги	зигзаг-ко-сий хрест	геометричні фігури	крючковий гребінець	криволінійні мотиви	без орнаменту	фрагменти	%
Гребінець	175	6	11	16	1	3	—	—	212	38,7
Ямки	56	—	17	—	6	—	—	—	79	14,4
Лінії	37	—	23	2	7	—	5	—	74	13,5
Відступаючі на- коли	28	—	21	—	—	—	—	—	49	8,9
Без орнаменту	—	—	—	—	—	—	—	134	134	24,5
Всього	296	6	72	18	14	3	5	134	548	
%	54	1,1	13,1	3,3	2,6	0,5	0,9	24,5	—	100

кою, по шийці ряд циліндричних ямок з випуклинами з середини. Зовнішня поверхня добре заглажена, з середини — сліди дрібного гребінцевого загладження. Товстостінний (0,9 см). Маса горбкувата, помітні сліди вигорілої трави. Колір темно-жовтий, з середини — сірий. На зламі черепка — товста чорна серцевина; місцями ззовні маса черепка пропалена більше, ніж на половину його товщини. Орнамент накольчастий, виконаний кінцем гострої палички. Система візерунку складна: по вінцях три ряди нерегулярних наколів, по плічках до зламів форми і в районі черевця діагональні смуги із рядів відступаючих наколів. У нижній частині горшка ті ж ряди, але орнамент розріджений, є великі трикутні поля без орнаменту.

3. Великий товстостінний горщик (до 1 см), широко відкритий (рис. 4, 1). Край вінець гофрований, під зрізом глибокі ум'ятини. Маса горбкувата, в тісті помітні сліди трави. Добре заглажений, без розкосів. Поверхня жовтувата, з середини теж. На зламі — товста чорна серцевина. Оздоблені горизонтальними рядами навскіс поставлених відтисків гребінця, виготовленого із черепашки.

4. Товстостінний (11—12 мм) горщик, реставрована верхня частина (рис. 4, 5); глина горбкувата без помітних домішок. Поверхня темно-жовта; на внутрішньому боці розчісування. Вінця відхилені назовні. Зріз сплющений. По краю косі насічки. Візерунок складний і цікавий. Під зрізом вінець фриз Х-подібних фігур із відтисків гребінця. Нижче — ряд ямок-ум'ятин, далі — фриз із рядів горизонтальних ліній з ямками, ще нижче прокреслений кососітчастий мотив.

5. Товстостінний горщик, за формою і глиною аналогічний попередньому. По зрізу сплющений вінець — насічки. Верхня частина горщика покрита рядами горизонтальних насічок, коротких і більш видовжених (рис. 4, 2).

Стратиграфічне становище кераміки в розкопі Засухи дозволяє ставити її хронологічно після сурської і відносити до найпізніших етапів неоліту—раннього енеоліту Подніпров'я. Залягання в цій же частині шару окремих фрагментів середньостогівської і ямково-гребінцевої кераміки, очевидно, вказує на синхронність цих керамічних типів. Зіставлення середньостогівських фрагментів стоянки з іншими пам'ятками культури Середнього Стогу дає підставу датувати їх раннім дошнуровим періодом середньостогівської культури, тобто приблизно другою половиною IV тис. до н. е. за некаліброваними датами.

Названа вище кераміка відома і на інших поселеннях лісостепоного Лівобережжя України. Значна її кількість зібрана, наприклад, на розкопаному автором енеолітичному поселенні Олександрія на Осколі, де вона виділена нами в окремий керамічний тип, який ми тоді вва-

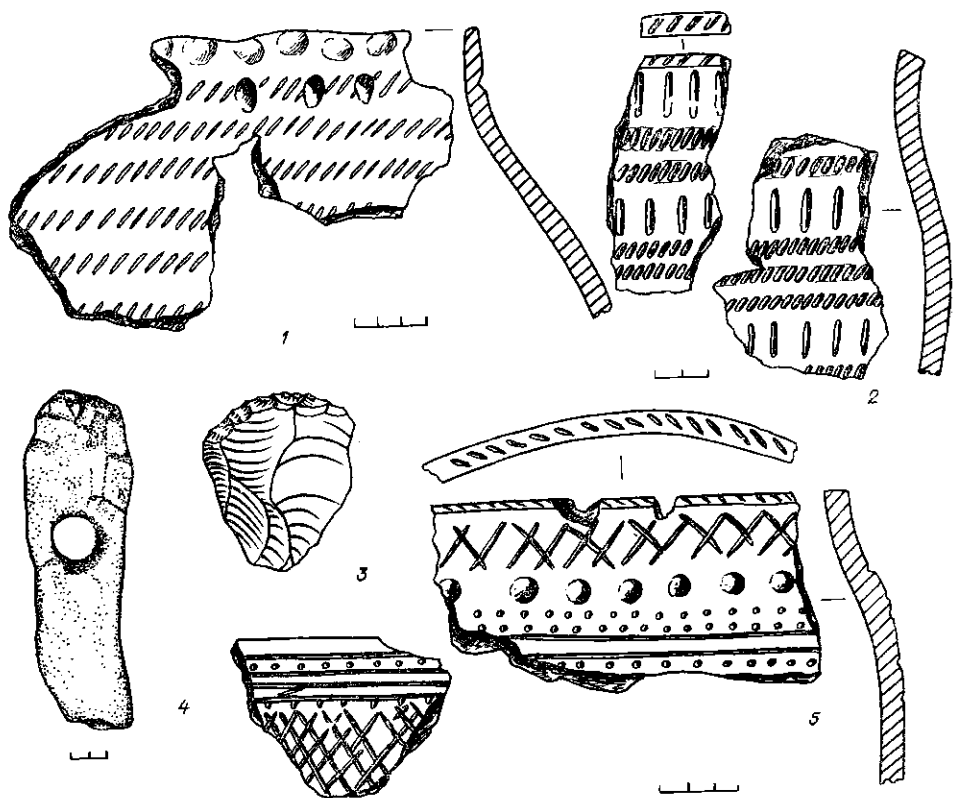

Рис. 4. Засуха, кераміка (1, 2, 5), рогова мотика (4) і скребок з кременю (3)

жали складовою частиною (клас В) середньостогівського керамічного комплексу. Говорячи про генетичні корені цієї групи кераміки з Олександрії, ми пов'язували її походження з дніпро-донецькою культурою, що після розкопок в уроч. Засуха знайшло своє нове і більш повне обґрунтування.

Всього в Олександрії виділено близько 1000 фрагментів кераміки типу Засухи, із яких вдалося реконструювати кілька форм, у тому числі слабoproфільовані горщики (рис. 5, 1, 2, 4—6), а також кілька мисок (рис. 5, 3, 7). Цей керамічний комплекс вже досить повно опублікований. В Олександрії помітно більше, ніж на поселенні Засуха, представлений зубчастий (понад 50%) і лінійний (28,8%) орнаменти і, навпаки, черепків з ямковим візерунком дещо менше (6,9%). Дуже мало тут неорнаментованих фрагментів (2,1%), що вказує на більш повне покриття поверхні посуду візерунком, ніж це мало місце в комплексі Засуха. Є в Олександрії крім того в невеликій кількості (1,4%) і гусеничний орнамент, що на поселенні Засуха відсутній зовсім.

Хронологічна позиція вказаної кераміки в Олександрії визначається досить певно, виходячи з двох обставин: вона залягала в одному шарі з типовою середньостогівською керамікою, в якому також виявлена деяка кількість фрагментів цього типу з явними слідами впливів середньостогівської керамічної технології.

Крім Засухи і Олександрії кераміка типу Засухи зібрана на інших поселеннях у басейні Сіверського Дінця. Вона, наприклад, добре представлена в колекціях із стоянки Верьовкине 14 в гирлі р. Берека, на Ізюмській п'ятій стоянці на середній течії Сіверського Дінця; зустрічається вона на Петрівських стоянках трохи вище місця впадіння р. Берека в Сіверський Дінець. Ці знахідки, зібрані Л. В. Сібільовим, зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР і Київського історичного музею, де й були вивчені автором. За складом

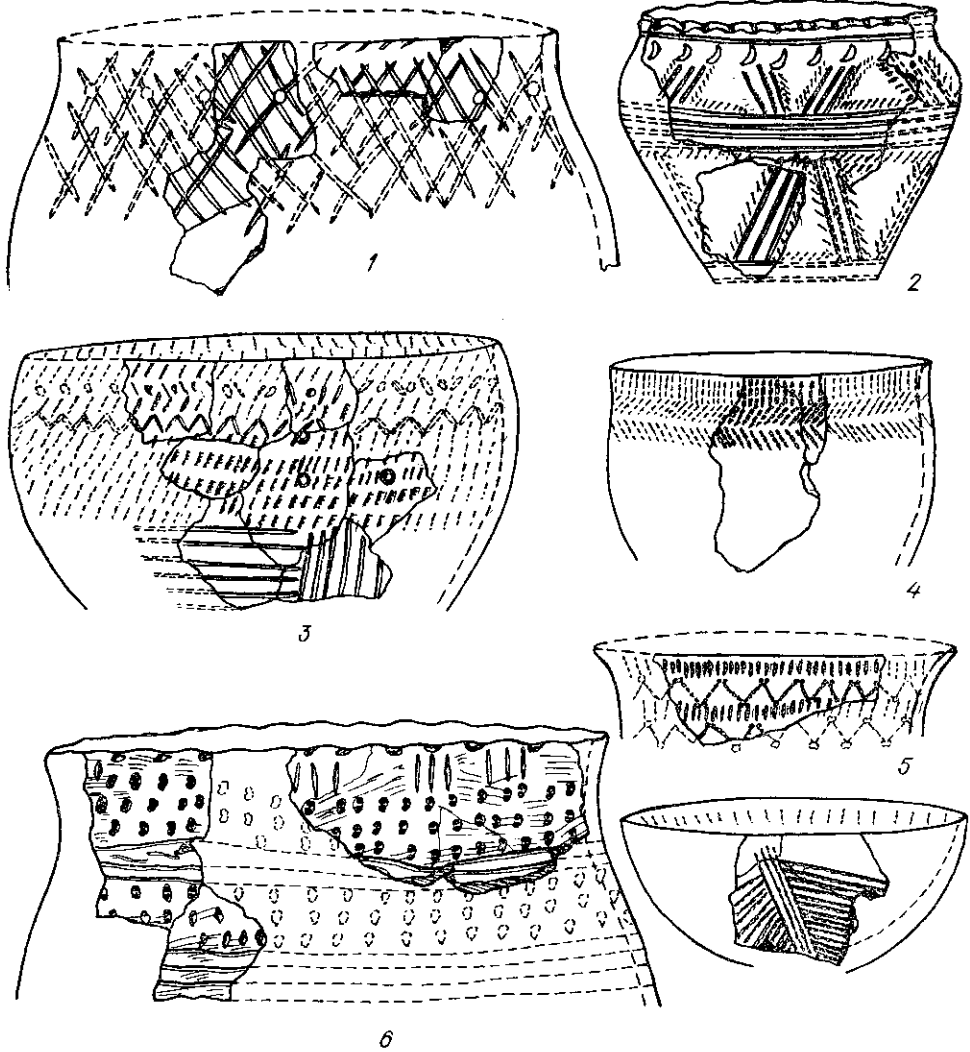

Рис. 5. Олександрія. Кераміка типу Засухи (1—6)

тіста, формами вінець і орнаментом ця кераміка повністю аналогічна знахідкам із Засухи і Олександрії. Фрагменти із Верьовкіного 14, Ізюма 5 і Петрівської 4 прикрашені дрібнозубим гребінцем (рис. 6, 1—3, 5, 8, 9), а на черепках із Ізюма 5 цей елемент поєднується з прокресленими лініями насічками і «перлинами» (рис. 6, 6, 7).

Фрагменти товстостінного посуду, типологічно близького до Засухи, є в колекції розкопаного нами поселення Бузьки на Черкащині; уламки великого товстостінного горщика, прикрашеного широкими прогладженими лініями і насічками цього ж типу, знайдені І. О. Післарієм біля с. Макухівка на Ворсклі. До цього ж типу, очевидно, слід віднести і горщик із Сомівки на Орелі, що зберігається в Харківському історичному музеї, а також невеличкий давно відомий горщечок із с. Остап'є на Пслі (рис. 6, 4). На поширення кераміки типу Засухи в долині Сіверського Дінця вказують виявлені В. О. Городцовим черепки поблизу с. Хайлівщини Червоноколиманського р-ну Донецької обл., що за орнаментом близькі до засухських⁶. Кераміка цього типу є в колекції із стоянки Сердюкове, Змієвського р-ну, Харківської обл.⁷

Таким чином, тепер на Лівобережжі Дніпра і в басейні середньої течії Сіверського Дінця відомо понад 10 пунктів з керамікою типу За-

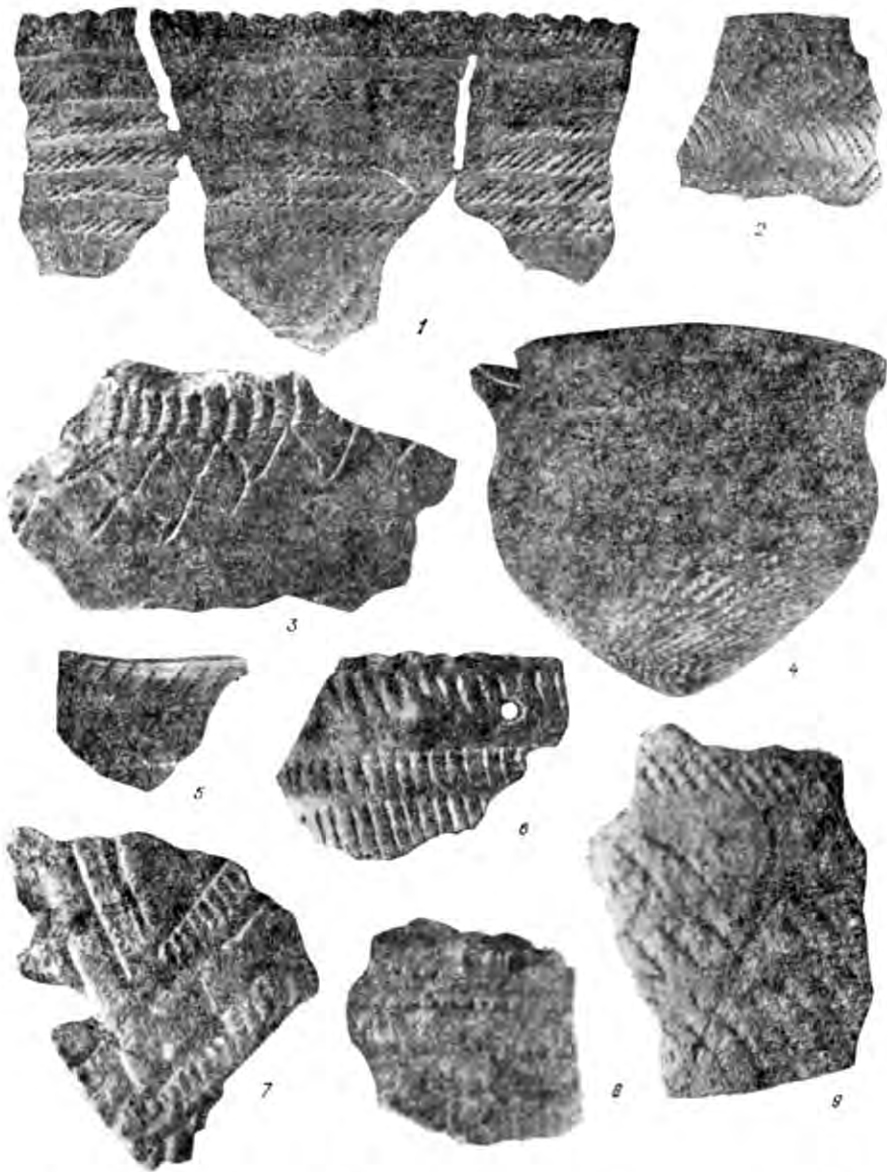

Рис. 6. Кераміка типу Засухи з поселень Верьовкино 14 (1, 2, 5), Ізюм 5 (3, 6, 7); Остап'є (4), Петрівське (8, 9)

сухи (рис. 7). Для останньої, як це видно із складу колекції Олександрії, характерна наявність двох основних форм — широковідкритих горщиків і мисок. Посуд товстостінний, тісто горбкувате, відзначена слаба рослинна домішка. Горщики переважно гостродонні, хоча зустрічаються і невеликі плоскі денця. Миски округлодонні. Вінця прості без потовщення, частіше трохи відхилені назовні. Орнамент, як правило, покриває всю поверхню посуду складним візерунком, виконаним відтисками гребінця, наколами, ямки або прогладженими лініями.

В хронологічному плані засухська кераміка, судячи за даними стратиграфії поселень Засуха і Олександрія, зіставляється в цілому з періодом існування середньостогівської культури, очевидно заключними фазами раннього дошнурового періоду цієї культури і початком другого шнурового або дереївського. В абсолютних датах цей період другої половини IV — початок III ст. до н. е. за некаліброваними датами. Дуже можливо, що цей керамічний тип в своєму розвитку про-

йшов ряд етапів, які зараз визначити ще не вдається. Можна лише відзначити, що знахідки із поселення Засуха, мабуть, будуть дещо давнішими, ніж на поселенні в Олександрії, поскільки в останньому випадку в комплексі виявлені вже миски і тут є шнурова орнаментация, чого немає ще в комплексі Засухи.

Як видно з наведеного вище, кераміка типу Засухи в цілому зовсім інша, ніж досі була відома на Подніпров'ї і Лівобережжі в другій половині IV тис. до н. е., зокрема в нижньомихайлівському, середньостогівському і новоданилівському комплексах. Характеристика останніх в археологічній літературі дана досить повно⁸. Нагадаємо лише що нижньомихайлівська і новоданилівська кераміка, на відміну від посуду типу Засуха, майже повністю позбавлена орнаменту (рис. 8, 1—5). Тут лише в окремих

випадках зустрічається візерунок у вигляді рядів насічок, зигзагу чи шишечок. Він розміщується лише по вінцях і плічках посудин. Зовсім інший в названих типах кераміки склад тіста, де у значній кількості використовувалась товчена черепашка чи інколи вапняк. Цей посуд звичайно більш тонкостінний, ніж засухський. Для нижньомихайлівської кераміки властиві кілька форм посуду, переважно плоскодонного: кулясті амфори, горщики, миски, у тому числі на ніжках, тощо. Цей посуд темного, майже чорного кольору, поверхня добре заглажена, без розчісування гребінцем, часто-підлискована.

Іншими, ніж засухський, рисами характеризується і середньостогівський глиняний посуд, де виділяється також кілька форм — горшки, кубки, глечики і миски (рис. 8, 6—11). Характерною рисою горшків і кубків є їх високогорлість; нерідко відзначається роздутість їх горловини. В глиняному тісті — дрібно товчена черепашка. Орнамент зосереджується лише в верхній частині посуду. Дещо більше спільного між керамікою Засухи і Середнього Стогу відзначається в елементах орнаменту, але й тут кількісні показники різні. Для наочності наведено склад елементів орнаменту на поселенні Деревки, де опрацьовано тисячі знахідок: гребінець і насічки (44,9%), скоба і двозубий штамп (6,2%), шнур (9%), ямки, наколи (6,2%), лінії (2,5%), гусеничка (0,5%). В комплексі Засухи шнур і гусеничка, скоба відсутні зовсім, а кількісні показники інших елементів часто не співпадають з середньостогівськими. Багато відмінного між керамікою Засухи і Деревки і в мотивах візерунку.

Виходячи з наведеного порівняльного аналізу, ми вважаємо, що керамічний комплекс Засухи й інших місцезнаходжень, про які говорилось вище, становить окремий керамічний тип другої половини IV — початку III ст. до н. е.

Для більш повного розуміння місця кераміки типу Засухи в історичному процесі раннього енеоліту України, безперечно, важливо було б визначити відношення цього керамічного типу до інших проявів матеріальної і духовної культури цього часу, зокрема знарядь праці. На жаль, зробити це зараз нелегко. На поселенні Засуха і в Олександрії крім названої кераміки в шарі були присутні й інші керамічні типи, що, безумовно, також супроводжувалися крем'яними та кістяни-

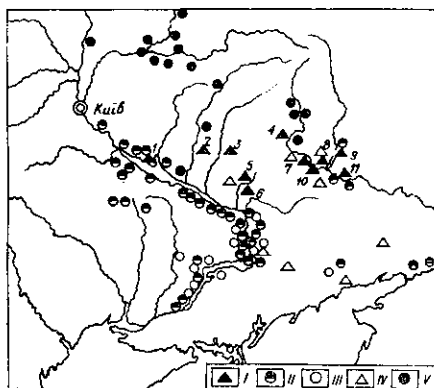

Рис. 7. Карта поширення кераміки типу Засуха (I) та інших неолітичних типів Подніпров'я і лісостепового Лівобережжя:

середньостогівського (II), нижньомихайлівського (III), новоданилівського (IV) та культурн. ямково-гребінцевої кераміки (V). 1 — Бузьки, 2 — Остап'є, 3 — Макухівка, 4 — Сердюкове, 5 — Сомівка, 6 — Засуха, 7 — Петрівка, 8 — Ізюм, 9 — Олександрія, 10 — Верьовкино, 11 — Хайлівка

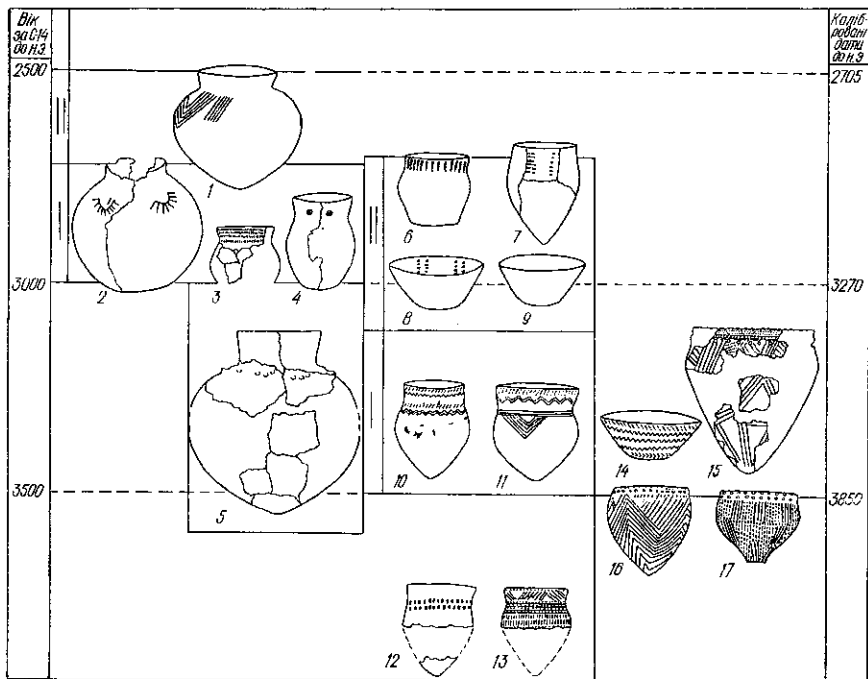

Рис. 8. Синхроністична таблиця керамічних типів неоліту і раннього енеоліту лісостепового лівобережжя України: нижньомихайлівського (1—4), раннього (I) і пізнього (II) етапів; новоданилівського (5), середньостогівського (6—11) першого (I) і другого (II) етапів; сурського (12, 13), засухського (14—15) і черкаського варіантів дніпро-донецької культури (16—17)

1 — Широке, 2 — Михайлівка — курган, 3, 4 — Михайлівка — поселення, 5 — Новоданилівка, 6 — Молюхів бугор, 7—9 — Дерев'я, 10 — Квіт'яна, 11 — Ігрьєв, 12 — Виноградний, 13 — Сурський, 14 — Олександрія, 15 — Засуха, 16, 17 — Бузьки

ми виробами. Крем'яні енеолітичного шару Олександрії — великий пластинчастий — це великі ножі на пластинках, скребки, вістря стріл з двобічною обробкою. На поселенні Засуха зібрано понад 200 крем'яних виробів, у тому числі 75 знарядь — ножі на пластинках, великі скребки на відщеплах, підтрикутне вістря дротику з двобічною оббивкою, одна трапеція із струганою спинкою та ін. (рис. 4, 3; 9, 2—7). Є всі підстави пов'язувати переважну більшість цих виробів з керамікою типу Засухи в одному культурно-історичному комплексі. Про це якоюсь мірою свідчить той факт, що для другої (сурської) керамічної групи поселення, судячи за даними Надпоріжжя, де сурських стоянок досліджено багато, крем'яні вироби носять інший, мікролітичний характер.

Певною своєрідністю культурного шару Засухи є те, що тут виявлено місце, де, очевидно, відбувалося виготовлення кістяних знарядь. На це вказує скупчення тут розчленованих трубчастих кісток великих тварин, у тому числі кілька обрізаних, і кістка з кільцевою нарізкою поблизу одного з її кінців (рис. 9, 1). В розкопці крім того знайдено рогову мотику—молот з отвором для держака і кістяне тесло (рис. 9, 4; 10, 1—2). Найближчі паралелі цим виробам ми бачимо в комплексі Дерев'я.

Намагаючись уточнити культурно-історичне місце кераміки типу Засухи, ще раз відзначимо, що остання на підставі сказаного вище не може бути генетично пов'язана ні з нижньомихайлівською, ні з середньостогівською, ні з новоданилівською. Немає вона спільних коренів із поширеною в цей час (друга половина IV—III тис. до н. е.) на північному сході України ямково-гребінцевою керамікою.

На нашу думку, цей керамічний тип виростає на місцевій базі пізніх пам'яток дніпро-донецького типу Середнього Подніпров'я і Лі-

вобережного Лісостепу. Особливо багато спільних рис простежується між керамікою типу Засухи і посудом черкаського локального варіанту дніпро-донецької культури⁹. В Бузьках, Мутихах, Успенці й на інших поселеннях Середнього Подніпров'я панують ті ж форми гостродонних горщиків, що і в Засусі, близькі елементи і мотиви орнаменту (рис. 8, 16—17). Багато спільного у кераміки типу Засухи і з одною керамічною групою стоянки Гирло Осколу і на Сіверському Дінці, що відрізняється товстостінністю і наявністю гребінцевого і накольчастого орнаменту¹⁰. На подібність кераміки типу Засухи і дніпро-донецької вказує і високий індекс спорідненості (64,2) комплексу Засухи і поселення Бузьки, виведений методом «складання ознак»¹¹ елементів і мотивів орнаменту. Подібність кераміки типу Засухи до посуду поселення Бузьки інколи межує з тотожністю.

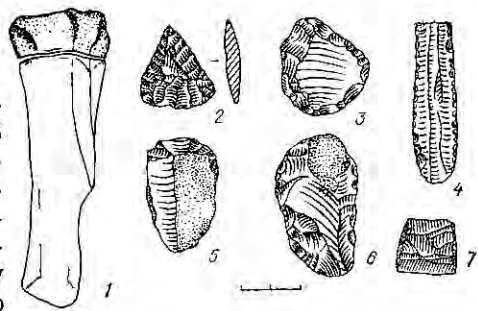

Рис. 9. Засуха. Кістка з кільцевидною нарізкою (1) та крем'яні виробы стоянки (2—7)

Наведені дані дозволяють нам розглядати кераміку типу Засухи і дніпро-донецьку як генетично споріднені. Разом з тим на неолітичній дніпро-донецькій кераміці ще немає таких елементів орнаменту як «гусеничка», «перлини», «пунктирні лінії», тощо, що безперечно вказує на її більш ранній вік, ніж кераміка типу Засухи, де ці елементи орнаменту уже присутні. Треба думати, що кераміка типу Засухи в лісостеповому Лівобережжі склалася повністю на матеріалах другого етапу дніпро-донецької культури черкаського і донецького її варіантів, у генезисі якої значно менше уловлюється рис, властивих пізньому неоліту Надпоріжжя і Приазов'я, типу Середнього Стогу I і Микільського могильника, де в цей час повністю домінує накольчастий елемент орнаменту, а для посуду характерна комірцева форма вінець і виключно плоске дно. До речі, індекс спорідненості між керамікою Засухи і Микільського могильника за елементами орнаменту тільки 24,2.

Враховуючи наявність колективного поховання в Олександрії, можна припускати, що і для поселень з керамікою типу Засухи був властивий обряд випростаних на спині поховань, групових чи поодиноких. Одне поодиноке випростане на спині поховання, до речі, виявлено нами на поселенні Засуха¹².

У зв'язку з виділенням кераміки типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі і на Сіверському Дінці можна зробити ряд цікавих і важ-

ливих висновків про історію населення IV тис. до н. е., тобто кінця неолітичного періода і раннього енеоліту на цій території. Так, до розкопок в уроч. Засуха, де ця кераміка виявлена в найбільш чистому вигляді, припускалося, що на Нижньому і Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі України після зникнення могильників типу Маріуполя — Микільського пам'ятки другого періода дніпро-донецької культури повністю припиняють своє існування. Їх місце тут займають пам'ятки середньостогівської, а частково (на більш північних територіях Середнього Подніпров'я) трипільської культури. Знахідки кераміки, що тепер відносяться до типу Засухи, в Олександрії розцінювались нами як пряме

Рис. 10. Засуха. Мотика—молот із рогу оленя (1) та кістяне тесло (2)

свідчення асиміляції носіїв дніпро-донецької культури середньостогівськими племенами¹³⁻¹⁴. Тепер цей висновок потребує деякого перегляду в тому плані, що з приходом середньостогівських племен в лісостеповому лівобережжі, по Орелі і Березі, а також на середній течії Сіверського Дінця, дніпро-донецьке населення не зникає повністю, а продовжує розвивати свою культуру і протягом другої половини IV тис. до н. е., а, можливо, і пізніше.

Однак не виключена можливість, що на складання і розвиток кераміки типу Засухи певний вплив справила і керамічна технологія сурської культури, що простежується, зокрема, в поширенні на горшках Засухи мотиву паралельних ліній з крапковим чи ямковим заповненням (рис. 4, 5; 5, 6). Поселення з керамікою типу Засухи, таким чином, репрезентує собою третій період в розвитку дніпро-донецької культури на Лівобережжі України, наявність якого ми відзначаємо тільки на Дніпрі, північніше Києва (Пустинка 5).

Поселення з керамікою типу Засухи, що виростають з неолітичного дніпро-донецького середовища, однак, треба відносити до ранньо-неолітичного часу Лівобережної України. Залишки дніпро-донецького населення на Лівобережжі України зберегли самотність своєї культури. Вони продовжували селитись тут поблизу середньостогівського населення і носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки. Перші були південними, а другі — північними сусідами кілька сот років.

д. я. телегін

Кераміка раннього енеоліта типа Засухи в Лесостепном Лівобережжє України

Резюме

В последнее десятилетие стало очевидным, что на Левобережной Украине может быть выделен еще один тип керамики, получивший свое название от раскопанного в 1973—1975 гг. поселения в уроч. Засуха на р. Орель Днепропетровской обл.

Для керамики типа Засухи характерно наличие двух форм посуды — широкогорлой горшок и небольшая миска. Посуда толстостенная, тесто комковатое, отмечается наличие небольшой растительной примеси. Горшки обычно остродонные, хотя встречаются и небольшие плоские доньшки. Венчики без утолщения, отведены слегка наружу. На поверхности часто имеются расчесы. Сосуды богато орнаментированы обычно по всей поверхности оттисками короткой или длинной гребенки, наколами, в том числе отступающими, ямчатыми углублениями, проглаженными или прочерченными линиями (рис. 1—5).

Всего известно уже более десяти поселений с керамикой типа Засухи (рис. 7). Этот керамический тип коренным образом отличается от глиняных сосудов иных синхронных культур Украины — среднестоговской, нижнемихайловской, новоданиловской и др. (рис. 8). Датируется она второй половиной IV тыс. до н. э. — началом III тыс. до н. э., генетически вырастает из керамики черкасского варианта днепро-донецкой неолитической культуры.

Поселения с керамикой типа Засухи репрезентуют собою третий период днепро-донецкой культуры в Лесостепном Лівобережжє України. Следовательно, носители этой культуры в раннеэнеолитическое время не исчезали, как предполагалось ранее, а обитали на указанной территории одновременно с племенами среднестоговской и других культур и во второй половине IV—III тыс. до н. э.

¹⁻⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 102—117.

⁶ Городцов В. К. Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. 1. — Табл. XVII, 4, 6.

⁷ Пузаков Е. В. Отчет о раскопках за 1967 г. // ИА АН УССР. — 1963—1967 / 75. — С. 7—18.

⁸ Археология УССР. — 1985. — Т. 1. — С. 305—320.

⁹ Телегін Д. Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // СА. — № 4. — 1961. — Рис. 3—5; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.

¹⁰ Телегін Д. Я. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскол // МИА. — 1960. — № 79. — Рис. 4; 6, 6.

¹¹ Телегін Д. Я. Опыт статистического определения индекса родственности неолитических комплексов по элементам орнамента // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М., 1977. — С. 59—64.

¹² Телегін Д. Я., Беляев А. С., Кравец И. В. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1974 г. // ИА АН УССР. — 1974/1. — С. 4—22.

¹³⁻¹⁴ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 22.